

บทที่ ๔

ปฏิบัติการบรรลุลหกรรมของพระพาทิหารุจิรียเถระ

พระอรหันต์ เป็นผู้ที่ห่างไกลจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้ทำลายข้าศึก คือ กิเลสได้หมดสิ้น เป็นผู้ไม่มีภพใหม่อีกต่อไป หลังจากที่ได้ดับขันธปรินิพพานแล้ว ไม่มีการเกิดอีก จึงเป็นผู้ดับวิภวภูติได้อย่างเด็ดขาด การบรรลุลหกรรมความเป็นพระอริยบุคคลชั้นต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่พระโสดาบันบุคคล ถึงความเป็นพระอรหันต์นั้น ต้องเป็นผู้ที่สะสมอบรมเจริญปัญญา สะสมการสดับรับฟังพระธรรมจากพระพุทธรเจ้าองค์ก่อน ๆ มาเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน และต้องเป็นผู้ดำเนินตามทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ คือ การอบรมเจริญอริยมรรค ถ้าไม่มีปัญญาแล้วก็ไม่สามารถบรรลุลหกรรมความเป็นพระอริยบุคคลได้เลย พระพาทิหารุจิรียเถระ คือ พระมหาสาวกผู้ทรงความเป็นเอตทัคคะในด้านการตรัสรู้ได้เร็วพลัน ปฏิบัติในการบรรลุลหกรรมของท่านเป็นเรื่องที่ควรศึกษา ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๔.๑ การบรรลุลหกรรมของพระพาทิหารุจิรียเถระ

๔.๒ เบื้องต้นของการบรรลุลหกรรมของพระพาทิหารุจิรียเถระ

๔.๓ ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุลหกรรมของพระพาทิหารุจิรียเถระ

๔.๔ ปฏิบัติการบรรลุลหกรรมของพระพาทิหารุจิรียเถระ

๔.๕ สรุปท้ายบท

๔.๑ การบรรลุลหกรรมของพระพาทิหารุจิรียเถระ

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน มีข้อความปรากฏไว้ว่า อดีตชาติสมัยพระพุทธรเจ้าปทุมุตตระ พระพาทิยะได้เข้าไปในสำนักของพระพุทธรองค์ เมื่อได้ฟังธรรมแล้วมีจิตเลื่อมใสและได้เห็นพระพุทธรเจ้าทรงยกย่องภิกษุรูปหนึ่งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะทางด้านขิปปาภิญญา (ตรัสรู้เร็ว) ท่านจึงปรารถนาตำแหน่งนั้น จึงกราบทูลนิมนต์พระพุทธรเจ้า และภิกษุสงฆ์รับมหาทานตลอด ๗ วัน ในวันที่ ๗ ท่านได้หมอบลงที่พระบาทของพระศาสดาแล้วทูลความปรารถนาตำแหน่งอันเลิศนั้น พระพุทธรเจ้าทรงตรวจดูด้วยอนาคตังสญาณแล้ว จึงทรงพยากรณ์ว่าโมณินิพานนี้ จะสำเร็จสมความปรารถนาในสมัยของพระโคตมพุทธรเจ้า^๑ จากนั้นเป็นต้นมาแสนกัปป์ประมาณ

^๑ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๑๗๘-๑๘๗/๒๖๒-๑๖๓.

พระพาหิยะก็ได้อบรมสั่งสมบารมีอยู่มิได้ขาดสาย พอมาถึงยุคของพระโคตมพุทธเจ้า เมื่อได้พบกับพระพุทธรองค์ ท่านจึงได้กราบทูลขอฟังธรรมต่อหน้าพระพักตร์ว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความเป็นไปแห่งอันตรายแก่ชีวิตของพระผู้มีพระภาคก็ดี ความเป็นไปแห่งอันตรายแก่ชีวิตของข้าพระองค์ก็ดี รู้ได้ยาก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์ ขอพระสุคตโปรดแสดงธรรมที่จะเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ข้าพระองค์ตลอดกาลนานเถิดพระพุทธรเจ้าข้า^๒

พระพุทธรเจ้าตรัสตอบว่า “พาหิยะ เวลานี้ยังไม่สมควร เพราะเรากำลังเที่ยวบิณฑบาตตามละแวกบ้านอยู่” แม้ว่าพระพุทธรองค์จะตรัสตอบอย่างนี้ถึง ๒ ครั้ง พอมาถึงครั้งที่ ๓ จึงตรัสไว้ว่า

พาหิยะ เพราะเหตุนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้^๓ ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้ พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอจะไม่มี เมื่อใดเธอไม่มี เมื่อนั้น เธอจะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น^๔ เมื่อใดเธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้น เธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์^๕

ลำดับนั้น ด้วยพระธรรมเทศนาย่อนี้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า จิตของพระพาหิยทารุจีริยะ จึงหลุดพ้นออกจากอาสวะทั้งหลาย สำเร็จเป็นพระอรหันตบุคคลในทันที และทรงความเป็นเอตทัคคะทางด้านตรัสรู้เร็วสมโมกษานิพานที่ตั้งไว้ในกาลของพระปทุมุตตรพุทธเจ้า

๔.๑.๑ การบรรลุปฏิบัติ ๔

พระพาหิยทารุจีริยะเถระได้บรรลุธรรมในปฏิบัติที่ชื่อว่า สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา หมายถึง ปฏิบัติสบาย และรู้ได้เร็ว ซึ่งในการบรรลุธรรมนั้น ปัญหาเรื่องความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยเฉพาะความพร้อมหรือแก่กล้าของอินทรีย์ต่าง ๆ บางคนอาจใช้เวลาในการปฏิบัติไม่ต้องการมาก ก็ประสบความสำเร็จโดยง่าย บางคนอาจปฏิบัติธรรมต้องใช้เวลานาน แต่พยายามฝึก

^๒ ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕.

^๓ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภิ.สง.อ. (ไทย) ๙๖๖/๓๙๖.

^๔ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑๐/๘๗-๘๘.

^๕ ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕.

ปฏิบัติไปสบาย ๆ ก็สำเร็จ บางคนทั้งฝึกปฏิบัติยากลำบาก ทั้งต้องใช้เวลายาวนานจึงสำเร็จบางคน จะพากเพียรปฏิบัติอย่างไรก็ไม่อาจประสบความสำเร็จเลย นอกเหนือจากความแตกต่างระหว่าง บุคคลแล้ว ความสำเร็จความช้า-เร็วเป็นต้น ยังขึ้นต่อปัจจัยอื่นอีก โดยเฉพาะการฝึกที่ถูกวิธี การมี ผู้แนะนำหรือครูดีที่เรียกว่ากัลยาณมิตร ตลอดจนสภาพทางกายภาพเป็นต้น โดยนัยนี้ท่านจึง จำแนกการปฏิบัติธรรมที่ประสบความสำเร็จออกเป็น ๔ ประเภท เรียกว่า ปฏิปทา ๔

ในอภิธรรม วิภังค์ ปรากฏข้อความไว้ว่า ตัวปฏิปทา หมายถึง ปัญญาของผู้เจริญสมาธิ ส่วนความรู้หมายถึง วิปัสสนา หากยังสมาธิให้เกิดอย่างลำบาก และเจริญวิปัสสนาพิจารณาสังขาร ก้าวหน้าไปในมรรคได้ช้า ก็ชื่อว่า ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า ดังนี้เป็นต้น^๖

สรุปได้ว่า การบรรลุดูธรรมของพระพาหิยะ จึงมีองค์ประกอบที่มีส่วนสำคัญ คือ ได้พบกับ สัตบุรุษ คือ พระพุทธเจ้า ในคัมภีร์พระสูตรต้นตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ปรากฏข้อความไว้ว่า เพราะอาศัยพระพุทธเจ้าเป็นกัลยาณมิตรทำให้สามารถพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เพราะพระพุทธเจ้า เป็น กัลยาณมิตรที่สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทุกประการ^๗ คัมภีร์วิสุทธิมรรค ปรากฏข้อความว่า

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาที่เรียนจากสำนักของพระพุทธองค์ถือว่าได้เรียนอย่างสมบูรณ์ เมื่อ พระพุทธเจ้าปรินิพพานควรเรียนจากพระอรหันต์สาวก ๘๐ รูป เมื่อท่านทั้งหลายนิพพานแล้วควร เรียนจากผู้เชี่ยวชาญปิฎก ๓ ปิฎก ๒ ปิฎก ๑ หรือหาผู้เชี่ยวชาญในปิฎกไม่ได้อย่างน้อยควรเรียน จากสำนักผู้เป็นพหูสูตร มีความเป็นกัลยาณมิตรแล้วเจริญวิปัสสนาจนสิ้นอาสวกิเลส^๘

ในการอธิบายคุณสมบัติของกัลยาณมิตรในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีความสอดคล้องกับ คัมภีร์ฎีกา มีข้อความปรากฏไว้ ดังนี้

ก) คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ๗ ประการ

- ๑) ปิโย เป็นที่รักเป็นที่พอใจ เพราะมีศีลบริสุทธิ์ เป็นต้น
- ๒) ครุ เป็นที่เคารพ เพราะประกอบด้วยคุณธรรมไตรสิกขา เป็นต้น
- ๓) ภาวนีโย เป็นที่น่ายกย่อง เพราะมีจิตใจเที่ยงธรรม เป็นต้น
- ๔) วตถา เป็นผู้สามารถอบรมลูกศิษย์ให้ดี เป็นผู้ฉลาดในการพูด
- ๕) วจนกฺขโม เป็นผู้ยอมรับคำตักเตือนจากสหธรรมิก และลูกศิษย์
- ๖) คมภีรณฺจ กถิ กตฺตา เป็นผู้พูดถ้อยคำลึกซึ้งได้ (มรรค ผล นิพพาน)

^๖ ตูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๑/๕๑๓., อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒๖๖๖.

^๗ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๒.

^๘ พระพุทธโฆษาจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาภ อสภมหาเถร), หน้า

๗) โน จ> ฐานะ นิโยชโก ไม่ชักนำในอฐานะ เป็นต้น^๙

สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่ไม่รู้ ไม่เห็น ความเกิดขึ้น และความดับไป ควรเสาะแสวงหาครู เพื่อเรียนรู้หนทางแห่งการปฏิบัตินั้น”^{๑๐} เพราะ “ความมีกัลยาณมิตรเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์”^{๑๑} อย่างไรก็ตาม กัลยาณมิตร ได้ชื่อว่าสัตบุรุษ โดยมีคุณธรรมที่สามารถศึกษาได้ดังต่อไปนี้

ข) คุณสมบัติของสัตบุรุษ ๗ ประการ

- ๑) ธมมญญตา คือ เป็นผู้รู้จักเหตุ
- ๒) อตถญญตา คือ เป็นผู้รู้จักผล
- ๓) อตตญญตา คือ เป็นผู้รู้จักตน
- ๔) มตตญญตา คือ เป็นผู้รู้จักประมาณ
- ๕) กาลญญตา คือ เป็นผู้รู้จักกาล
- ๖) ปริสสญญตา คือ เป็นผู้รู้จักบริษัท
- ๗) ปุคคลญญตา หรือ ปุคคลปโรปรัญญตา คือ เป็นผู้รู้จักบุคคล^{๑๒}

สรุปได้ว่า พระพาหิยะจึงนับได้ว่าเป็นผู้มีบารมีที่สั่งสมอบรมมาบริบูรณ์แล้ว จึงได้พบกับสัตบุรุษ ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร คือ พระพุทธเจ้า จนกระทั่งมีโอกาสฟังธรรมและบรรลुरुธรรม

๔.๑.๒ การเข้าถึงสุญญตบท

การบรรลुरुธรรมของพระพาหิยะเป็นการเข้าถึงสุญญตบท สมดังคำกล่าวของท่านที่มีปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทานไว้ว่า

“ครั้งนั้น ข้าพเจ้ามีความปรารถนาแรงกล้าในธรรม จึงได้ทูลอ้อนวอนพระพุทธเจ้าบ่อย ๆ พระองค์แสดงธรรมอันเป็นสุญญตบทที่ลึกซึ้งแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ฟังธรรม ของพระองค์แล้วก็บรรลुरुธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ”^{๑๓}

ในคำว่า สุญญตบทในที่นี้ คือลักษณะของ อนัตตา เป็นลักษณะที่ ๓ และลักษณะสุดท้ายของไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ ในหนังสือพุทธธรรมให้ความหมายไว้ว่า อนัตตตา

^๙ อัง.สตุตทก.อ. (ไทย) ๓/๓๗/๑๗๙., เทียบ อัง.สตุตทก.ฐีกา. (บาลี) ๓/๓๗/๒๐๓.

^{๑๐} สั.นิ. (ไทย) ๑๖/๗๓/๑๕๗.

^{๑๑} สั.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๙/๑๕๓-๑๕๔.

^{๑๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๑/๓๓๓., อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๖๘/๑๔๓.

^{๑๓} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๐๖-๒๐๗/๒๖๖.

(Soullessness หรือ NonSelf) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริง^{๑๔} ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร มีข้อความปรากฏไว้ว่า

การหลุดพ้นด้วยเห็นความว่างหมดความยึดมั่น คือ ความหลุดพ้นที่เกิดจากปัญญา พิจารณาเป็นนามรูป โดยความเป็นอนัตตา กล่าวคือ หลุดพ้นด้วยการเห็นอนัตตา แล้วถอนความยึดมั่นเสียได้ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุนฺญตวิโมกข์^{๑๕}

ในคัมภีร์อภิธัมมถัสสะคหะ ปริจเฉทที่ ๙ ปรากฏข้อความเพิ่มเติมไว้อีกว่า ผู้มีปัญญานิทรีย์ แก่กล้าจะเห็นลักษณะอนัตตา เมื่อสำเร็จมรรค เรียกว่า สุนฺญตนิพพาน^{๑๖} เพราะเหตุนี้ พระพาหิยะจึงเป็น ผู้มีสัทธนิทรีย์แก่กล้า เป็นอุคฆฏิตัญญู^{๑๗} ซึ่งดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา ภายหลังจากที่ท่าน ปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พาหิยทารุจีริยะ เป็นผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ดำเนินตามธรรมที่สมควรแก่ธรรม ทั้งไม่ทำให้เรากล้าปาก เพราะเหตุแห่งการแสดงธรรม ภิกษุทั้งหลาย พาหิยทารุจีริยะปรินิพพานแล้ว” และทรงเปล่งอุทาน^{๑๘} ในเวลานั้นว่า “ในนิพพาน ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีคามมืดเมื่อใด พรหมณ์ชื่อว่าปณฺณิ เพราะมีมนธรรม^{๑๙} รู้แจ้งด้วยตนเอง เมื่อนั้น เขาย่อมหลุดพ้นจากรูปภพ^{๒๐} อรูปภพ^{๒๑} และจากสุขและทุกข์”^{๒๒} เพราะเหตุนี้ พระพาหิยทารุจีริยะเถระจึงได้ชื่อว่าเข้าถึงสฺยฺญตบพ

การเข้าถึงสฺยฺญตบพของพระพาหิยทารุจีริยะเถระ จึงทำให้ท่านบรรลุธรรมได้โดยเร็วพลัน เพราะเป็นการเห็นสังขารธรรม คือ รูปนามที่ดำรงอยู่ในบริบท หรือปัจจุบันขณะนั้น เป็นของว่าง

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘.

^{๑๕} ดุราลละเอียดยใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕.

^{๑๖} ดุราลละเอียดยเพิ่มเติมใน คณะกรรมการ แผนกวิชาการแห่งกองการวิปัสสนาธุระ วัดมหาธาตุ พระนคร, อธิบายอภิธัมมถัสสะคหะ ปริจเฉทที่ ๙, กัมมฏฐานสังคหวิภาค ภาค ๒, วิปัสสนาภาวนา, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่โรงพิมพ์การพานิชย์, ๒๕๑๐), หน้า ๒๑๗-๒๒๐.

^{๑๗} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๑๘๓.

^{๑๘} พุทธอุทานนี้ พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงทราบว่า พระพาหิยะปรินิพพานด้วยอนุภาติเสสนิพพาน ชาติ และทรงทราบว่าคติของพระชีณาสพอนปุณฺณรู้ได้ยาก จึงทรงเปล่งแสดงอานุภาพแห่งการปรินิพพาน., ดุราลละเอียดยเพิ่มเติมใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑๐/๑๐๒.

^{๑๙} มโนธรรม หมายถึง อริยสัจ ๔., ดุราลละเอียดยเพิ่มเติมใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑๐/๑๐๒.

^{๒๐} รูปภพ หมายถึง ปัญจโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๕) และเอกโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๑)., ดุราลละเอียดยเพิ่มเติมใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑๐/๑๐๓.

^{๒๑} อรูปภพ หมายถึง จตุโวการภพ (ภพที่มีชั้น ๔)., ดุราลละเอียดยเพิ่มเติมใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) ๑๐/๑๐๓.

^{๒๒} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๗-๑๘๘., และ ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๘-๒๒๐/๒๖๗.

เปล่า ปราศจากตัวตน สัตว์ บุคคล ของเรา และของเขา เป็นต้น พระศาสดาจารย์สัมมาสัมพุทธเจ้าจึงยกย่องท่านไว้ในความเป็นเอตทัคคะในด้านการตรัสรู้ได้เร็วพลัน

สรุปได้ว่า พระพาหิยทวารุจิริยะบรรลุลุทธิธรรมด้วยการปฏิบัติแบบสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ ปฏิบัติแบบสบาย และรู้ได้เร็ว จึงนับได้ว่าท่านเป็นผู้มีบารมีที่สั่งสมอบรมมาบริบูรณ์แล้ว อันเป็นเหตุให้ได้พบกับสัตบุรุษ ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร คือ พระพุทธเจ้า จนกระทั่งมีโอกาสฟังธรรม โดยการบรรลุลุทธิธรรมของท่านนั้นชื่อว่าได้เข้าถึงสุญญตบท หมายถึง การเห็นสังขารธรรมหรือรูปและนามทั้งปวงที่ดำรงอยู่ในบริบท หรือปัจจุบันขณะนั้นเป็นของว่างเปล่า ปราศจากตัวตน ซึ่งเป็นลักษณะของผู้ที่มีปัญญานิทรีย์แก่กล้า และเป็นลักษณะของอุคฆฏิตัญญูปุคคล

๔.๒ เบื้องต้นของการบรรลุลุทธิธรรมของพระพาหิยทวารุจิริยะเถระ

พระพาหิยทวารุจิริยะเถระ เมื่อฟังธรรมจากองค์สมเด็จพระศาสดาจารย์สัมมาสัมพุทธเจ้าจบลงก็ได้บรรลุลุทธิธรรมทันที^{๒๓} เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า “คาถาที่มีประโยชน์คาถาเดียวที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคาถาที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑,๐๐๐ คาถา”^{๒๔} การที่พระพาหิยะบรรลุลุทธิธรรมได้โดยเร็วพลันนั้น นอกจากการสั่งสมบารมีมาอย่างสมบูรณ์แล้วยังมีความเกี่ยวข้องกับคุณสมบัติแห่งอินทรีย์ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทได้จำแนก พระอริยบุคคลไว้หลายประเภท เพราะความแตกต่างกันด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์ เหตุแห่งการบรรลุลุทธิธรรมของท่านจึงมีความเกี่ยวข้องกับอินทรีย์ ซึ่งถือว่าเป็นเบื้องต้นดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ อินทรีย์ ๕

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ปรากฏข้อความไว้ว่า อินทรีย์ หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน มีรูปวิเคราะหว่า “อินทสส กมมํ อินทริยํ” การกระทำของผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า อินทรีย์ หมายถึง การกระทำของผู้เป็นใหญ่ กล่าวคือ การกระทำของผู้ที่ควบคุมจิตได้หรือผู้ที่เป็นใหญ่ในจิตของตน ส่วนผู้ที่ยอมแพ้ต่ออำนาจของกิเลส ไม่สามารถควบคุมจิตได้ ก็ไม่สามารถเจริญอินทรีย์ได้ มี ๕ ประการ คือ

๑) สัทอินทรีย์ คือ เป็นผู้มีความศรัทธา เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และมีความเชื่อในกรรม ผลของกรรม และการทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น

๒) วิริยอินทรีย์ คือ เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เข้าถึงกุศลธรรม มีความเข้มแข็ง มีความบากบั่น มั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม เป็นความเพียรใน สัมมปธาน ๔

^{๒๓} ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๐๒-๒๑๑/๒๖๕-๒๖๖.

^{๒๔} ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๒๑๗/๒๖๗., ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐๑/๖๑.

๓) สตินทริย์ คือ เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติปัญญา เป็นเครื่องรักษาดนอย่างยิ่ง ระลึกรู้ถึงสิ่งที่ทำ คำที่ได้พูด เป็นสติที่เป็นไปในฐานทั้ง ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม

๔) สมาธินทริย์ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต หรือสมาธิที่สามารถคุ้มครองจิตไม่ให้หวั่นไหว หมายถึง ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ เริ่มตั้งแต่ สัจจจากาม สัจจจากอกุศล ธรรม จนได้บรรลุปฐมฌาน ทุตติฌาน ตติยฌาน แต่การเจริญวิปัสสนาใช้เพียงแค่ขณิกสมาธิเท่านั้น

๕) ปัญญินทริย์ คือ เป็นผู้มียปัญญา ประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ รู้ชัดตามความเป็นจริงในอริยสัจ ๔^{๒๕}

สรุปได้ว่า อินทริย์ทั้ง ๕ ประการนี้ จึงเป็นสิ่งสำคัญในการที่จะพัฒนากุศลธรรมให้เกิดความบริบูรณ์ได้ โดยมีศรัทธาเป็นเครื่องนำทาง เพราะถ้าบุคคลปราศจากซึ่งศรัทธาเสียแล้ว วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาย่อมไม่สามารถพัฒนาต่อไปได้ แต่ศรัทธาในพระพุทธศาสนา เป็นศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา เมื่อใดที่คุณธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ มีความสมดุลกัน คุณธรรมอื่น ๆ ก็จะสามารถพัฒนาต่อไปได้ ในทำนองเดียวกันนี้ ในอินทริย์ทั้ง ๕ ประการนี้ ไม่ใช่มีเพียงแต่ศรัทธาเท่านั้นที่ต้องดำเนินไปควบคู่กับคุณธรรมอื่น แม้แต่องค์ธรรมต่าง ๆ ในธรรมหมวดนี้ก็ต้องอาศัยความสมดุลเช่นเดียวกัน

๔.๒.๒ ความสมดุลแห่งอินทริย์ ๕

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก กล่าวถึง การนำเอาคุณธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ เรียกว่า อินทริย์ ที่อยู่ภายในกายใจของเรา มาปรับให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด กล่าวคือการปรับอินทริย์ให้เสมอกัน ซึ่งถือว่าเป็นเบื้องต้นในการพัฒนาวิปัสสนาญาณ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ความเพียรเปรียบเทียบกับสายพินควรตั้งอยู่ให้พอดี”^{๒๖} ความเพียรที่ปรารถนาอย่างยิ่ง ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน ฉะนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทริย์ให้เสมอกัน จงถือเอานิมิตในความเสมอกันนั้น”^{๒๗} กล่าวคือ

๑) ควรปรับศรัทธากับปัญญาให้สมดุลกัน เพราะถ้าศรัทธามากกว่าปัญญาบุคคลก็จะเลื่อมใสจนเกินไป หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญามากกว่าศรัทธา บุคคลก็จะ หนักไปข้างอวดดีเป็นเหมือนโรคคุดียา รักษาให้หายยาก ถ้าธรรมทั้งสองเสมอกัน บุคคลจะเลื่อมใสในเหตุที่น่าเลื่อมใส

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๙-๔๘๑/๒๘๗-๒๙๓.

^{๒๖} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๔๓/๔., วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๓/๗.

^{๒๗} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๔๓/๕., วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๓/๙., อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๕๕/๕๓๕.

๒) ควรปรับสมาธิกับวิริยะให้สมดุลกันเพราะถ้าสมาธิมากกว่าวิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ เนื่องจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้าวิริยะมากกว่าสมาธิความฟุ้งซ่านจะครอบงำ เนื่องจากวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกันกับความฟุ้งซ่าน ดังนั้น สมาธิที่ประกอบควบคู่กับวิริยะ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบควบคู่กับสมาธิ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความฟุ้งซ่าน แต่สำหรับ สติ นั้น พระผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานควรบำเพ็ญให้มีพลังทุกที่ทุกเวลา ดุจดุจดามาย์ผู้ชำนาญการ จำต้องปรารภในราชการทุกอย่าง^{๒๘}

สรุปได้ว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ กุศลธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ เรียกว่า อินทรีย์ ซึ่งมีองค์ธรรมอยู่ ๕ ประการ ดังที่แสดงมาในเบื้องต้น พึงทำความเข้าใจว่า ในอินทรีย์ทั้ง ๕ ประการนั้น ต่างก็เกี่ยวพันกัน กล่าวคือ ศรัทธาควรสมดุลกับปัญญาวิริยะควรสมดุลกับสมาธิ โดยมีสติเป็นตัวกลาง ซึ่งผู้ปฏิบัติควรพอกพูนให้มาก

๔.๒.๓ การพัฒนาอินทรีย์ ๕

การพัฒนาอินทรีย์ย่อมเป็นเหตุแห่งการทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะไม่ได้ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมีวิธีการปฏิบัติดังต่อไปนี้

ก) การพัฒนาอินทรีย์ ๔ ประการ

การพัฒนาอินทรีย์มีความสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยมีวิธีปฏิบัติ ๔ ประการ เพื่อพัฒนากำลังให้ศรัทธาให้มีความสมดุลกันกับกำลังของปัญญา และพัฒนาวิริยะให้มีความสมดุลกันกับกำลังของสมาธิ โดยมีสติเป็นตัวนำเพื่อกำหนดรู้ กล่าวคือ

๑) กำหนดเห็นแต่ความสั้นไปหมดไปของรูปนามซึ่งเกิดขึ้นในทุก ๆ ขณะ ถึงแม้บางครั้งอาการดับจะไม่ปรากฏ ก็ต้องพยายามกำหนดให้ได้ มองให้เห็น แต่อย่าพยายามหาเหตุผลในทางที่จะทำให้เห็นว่า รูปนามเป็นของเที่ยง

๒) ยังวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม โดยการกำหนดอย่างเื้อื่อเพื่อต่อกรรมฐาน เพื่อให้เห็นความดับไปของรูป นามนั้น

๓) เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการทำอย่างต่อเนื่อง ทำอย่างคงเส้น คงวา อย่าหยุดในระหว่างการปฏิบัติ

๔) เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์ โดยการทำแต่สิ่งที่เป็นสปปายะต่อการกำหนดเท่านั้น สปปายะ ๗ คือ ๑.อาวาส ที่อยู่เหมาะสม ๒.โคจร ที่เที่ยวไปมาหมู่บ้านเหมาะสม

^{๒๘} วิ.อ. (บาลี) ๓/๒๔๓/๑๖๔., สารตถ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๒๔๓/๓๕๒-๓๕๓.

๓. ภัตตยะ ถ้อยคำเหมาะสม ๔. บุคคลละ บุคคลผู้คบหาเหมาะสม ๕. โภชนะ อาหารเหมาะสม ๖. อุตุ ปรายอากาศเหมาะสม ๗. อิริยาปถะ อิริยาบถเหมาะสม

๕) เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการกำหนดเหตุของวิปัสสนาสมาธิ คือ การกำหนดรูปนามจนทำให้สมาธิตั้งมั่นอย่างแน่วแน่

๖) เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการเจริญโพชฌงค์ให้ถูกต้องคือ อารมณีในการเจริญภาวนาตก ให้เจริญปีติ วิริยะ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

๗) กล้าสละทั้งกายและชีวิตของตน หมายถึง ขณะเจริญภาวนาอยู่นั้น มีอารมณ์พุ่งเข้ามา ให้เจริญปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

๘) เจริญภาวนาให้บริบูรณ์ ด้วยความอดทนอย่างไม่ย่อท้อกับทุกข์ซึ่งเกิดขึ้นในทุกขณะ โดยพร้อมที่จะอุทิศทั้งกายและใจ หมายถึง ต้องมีใจมั่นคง ไม่หวั่นไหวต่อความทุกข์ยากลำบาก ไม่คำนึงแม้กระทั่งความตาย

๙) ไม่เลิกเจริญวิปัสสนาญาณกลางคัน คือ ทำให้ถึงที่สุด.^{๒๙}

วิธีการสร้างความสมดุลแห่งอินทรีย์ ๕ ทั้ง ๙ ประการนี้ จึงมีความสำคัญสำหรับผู้ที่จะเจริญวิปัสสนาภาวนา แม้แต่พระอรหันต์ที่บรรลุธรรมแล้วยังมีความแตกต่างกัน เพราะอำนาจของอินทรีย์ทั้ง ๕ ประการนี้ พึงสังเกตว่า การปรับอินทรีย์ดังที่ได้แสดงมาในข้อที่ ๖ และ ๗ กล่าวถึง การยังโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น ดังนั้น จึงจะแสดงวิธีการเจริญโพชฌงค์ ดังต่อไปนี้

ข) การพัฒนาอินทรีย์ด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการ

การเจริญโพชฌงค์ หมายถึง การพัฒนาองค์ที่อยู่ในฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ มีทั้งหมด ๗ ประการ คือ สติสัมโพชฌงค์ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยะสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ซึ่งองค์ธรรมเหล่านี้ จะปรากฏชัดในญาณที่ผู้ปฏิบัติเริ่มเห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมต่าง ๆ ดังนี้

๑) การเจริญสติสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความระลึกได้ สามารถเข้าใจได้โดยการพิจารณาลักษณะพิเศษ ๓ ประการ คือ ลักษณะเฉพาะ (ลกขณ) หน้าที่ (รส) และอาการปรากฏ (ปัจจุป> าน) อันเป็นการแยกแยะตามนัยที่ใช้ในพระอภิธรรม ซึ่งอธิบายองค์ประกอบของจิต สามารถแสดงรายละเอียดเพิ่มเติมได้ดังนี้

^{๒๙} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๘๐/๑., และ โสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย ๒, หน้า ๑๖๓.

๑) ลักษณะเฉพาะ (ลกขณ) ของสติคือการเฝ้าดูอย่างจริงจัง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สติมีลักษณะคมชัดและหยั่งลึก อุปมาเหมือนการขว้างจุกคอร์กลงไปในลำธาร มันจะลอยบ้าง จมบ้างอยู่บนผิวน้ำ แล้วลอยไปตามกระแสน้ำ แต่หากเราโยนก้อนหินลงไปในน้ำมันจะจมสู่ก้นลำธารทันที ในทำนองเดียวกัน ความมีสติทำให้แน่ใจได้ว่า จิตจะหยั่งลึกลงสู่อารมณ์ ไม่สัมผัสอย่างผิวเผินแล้วผ่านไปเลย

๒) หน้าที่ (รส) ของสติ คือ การระลึกอยู่ตลอดเวลา โดยไม่หลงลืมหรือปล่อยให้อารมณ์อันเป็นที่ตั้งของสติหายไป หากยังมีสติ การกำหนดอารมณ์ที่กำลังเกิดในปัจจุบันขณะจะเป็นไปโดยไม่ผิดพลาด

๓) อาการปรากฏ (ปจฺจุป> าน) เพื่อรักษาความคมชัดของสติและความต่อเนื่องของการกำหนดรู้อารมณ์กรรมฐานตลอดการปฏิบัติวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติควรทำความเข้าใจและปฏิบัติเพื่อเจริญลักษณะที่สามของสติ อันได้แก่อาการปรากฏนี้ ซึ่งพัฒนาและก่อให้เกิดลักษณะสองประการแรก ลักษณะสำคัญของอาการปรากฏแห่งสติ คือ ความเป็นเฉพาะหน้า สติทำให้จิตรับรู้อารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้า

สรุปได้ว่า จะเห็นได้ว่าสติที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการรู้อารมณ์เฉพาะหน้าเท่านั้น และความเข้มงวดในการพิจารณาอารมณ์อย่างละเอียดถี่ถ้วนเท่านั้นที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจลักษณะที่แท้จริงได้ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้อารมณ์ซ้ำ ๆ อยู่อย่างนั้น สติจะถูกกระตุ้นและตั้งมั่นอยู่กับอารมณ์ที่กำหนดโดยไม่พลาดอารมณ์ ไม่เลือนหาย หลุดลอย หรือถูกลืมนำไปโดยไม่ตั้งใจ เพราะเหตุนี้การป้องกันการโจมตีของกิเลสจึงเป็นอีกลักษณะหนึ่งของสติ เนื่องจากสติที่ระลึกรู้ทุกขณะที่สภาวะธรรมทางกายและจิตเกิดขึ้นดับหา ทิฎฐิ และมานะจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ และการเจริญสติให้เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา มี ๔ วิธี ดังนี้ ๑. การมีสติสัมปชัญญะ ๒ การเว้นจากบุคคลผู้ลืมนสติ ๓ การคบหาสมาคมกับผู้ที่มีสติ ๔ น้อมใจไปในการเจริญสติ

๒) การเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือการเลือกเฟ้นธรรม เพราะในการปฏิบัติวิปัสสนากาณาการเลือกเฟ้นธรรมมิได้เกิดขึ้นจากกระบวนการทางความคิด แต่เป็นสภาวะลักษณะที่ปรากฏอยู่ในอารมณ์แต่ละอย่าง และหน้าที่ของธัมมวิจยะ คือการขจัดความมืด เมื่อธัมมวิจยะปรากฏขึ้น จะจุดประกายให้กระบวนการรับรู้สว่างไสว สามารถมองเห็นอารมณ์ที่กำหนดดูอยู่ได้อย่างชัดเจน หากปราศจากธัมมวิจยะผู้ปฏิบัติก็จะอยู่ในสภาวะที่ว้าวุ่นสับสนเต็มไปด้วยความสงสัยนานับประการ เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เกิดขึ้นทุกสิ่งทุกอย่างจะเรืองรองสว่างไสว จิตจะมองเห็นสิ่งที่ปรากฏอย่างแจ่มชัดกระทั่งธรรมชาติของกาย และจิตในการพัฒนาธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นี้ มี ๗ วิธี ดังนี้

๑) หมั่นสอบถาม

- ๒) รักษาความสะอาด
- ๓) การปรับอินทรีย์
- ๔) เว้นจากบุคคลผู้มีปัญญาทรม
- ๕) คบหากับบุคคลผู้มีปัญญา
- ๖) พิจารณาความเป็นจริงอันลึกซึ้ง
- ๗) น้อมใจไปในการเจริญธัมมวิจยะ

๓) การเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความเพียร เพราะความเพียรเป็นพลังที่ใช้ประกอบใจในการกำหนดรู้อารมณ์ให้สมำเสมอและต่อเนื่อง วิริยะมาจากคำว่า วีรณํ ภาโว ซึ่งหมายถึง สภาวะของคนอาจหาญ กล่าวคือ ควรเป็นการปฏิบัติอย่างกล้าหาญ อดทนอย่างไม่ทอดย เมื่อเผชิญกับความทุกข์หรือความยากลำบาก สามารถที่จำทำให้ถึงที่สุดไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติต้องประกอบด้วยความอดทนและการยอมรับตั้งแต่เริ่มต้น ต้องละนิสัยที่รักความสะดวกสบาย และงานอดิเรกในชีวิตประจำวัน เหตุที่ทำให้เกิด วิริยสัมโพชฌงค์ มี ๑๑ วิธี ดังนี้

- ๑) พิจารณากฎในอบายภูมิ ๔
- ๒) พิจารณาเห็นอนิสงส์ของความเพียร
- ๓) พิจารณาถึงทางดำเนินของพระอริยบุคคล
- ๔) พิจารณาคุณของผู้เกื้อหนุน
- ๕) พิจารณาถึงมรดกอันยิ่งใหญ่ที่พระพุทธเจ้าทรงประทานไว้
- ๖) พิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาผู้ประเสริฐ
- ๗) พิจารณาถึงชาติอันประเสริฐ
- ๘) พิจารณาถึงเพื่อนพรหมจรรย์ผู้มีความขยันหมั่นเพียร
- ๙) เว้นจากบุคคลผู้เกียจคร้าน
- ๑๐) สมาคมกับบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร
- ๑๑) น้อมใจไปในการเจริญความเพียร

๔) การเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความอิ่มใจ เพราะปีติสามารถแทรกซึมเข้าไปในสภาวะจิตอื่น ๆ ทำให้เกิดความยินดีเป็นสุขและความพอใจอย่างลึกซึ้ง และความรู้สึกที่หยาบกระด้างไม่สบาย จะถูกแทนที่ด้วยความนุ่มนวลและอ่อนโยนราบรื่น เบาสบาย อย่างไรก็ตาม การจะเข้าถึงปีติ ผู้ปฏิบัติต้องทุ่มเทความเพียรในการเจริญสติอย่างต่อเนื่อง โดยมีวิธีพัฒนาปีติ ๑๑ ประการ คือ

- ๑) ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า
- ๒) ระลึกถึงคุณของพระธรรม
- ๓) ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์
- ๔) ระลึกถึงศีลของตน
- ๕) ระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาคแล้ว
- ๖) ระลึกถึงคุณธรรมของเทวดา
- ๗) ระลึกถึงคุณพระนิพพาน
- ๘) เว้นจากคนพาล
- ๙) คบหาบัณฑิต
- ๑๐) พิจารณาพระสูตรที่ทำให้เกิดความเลื่อมใส
- ๑๑) การน้อมใจไปในการเจริญปีติ

๕) การเจริญปีติสัทธिसัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความสงบกายสงบใจ ซึ่งจะเกิดขึ้นได้เมื่อความปั่นป่วนหรือความฟุ้งซ่านของจิตสงบลง และปีติที่ลึกซึ้งย่อมสัมพันธ์กับความสงบที่ลุ่มลึก เมื่อปีติแผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย ผู้ปฏิบัติก็จะไม่ปรารถนาที่จะเคลื่อนไหว หรือแม้แต่รับกวนความสงบนิ่งของจิต และความเยือกเย็นในการกำหนดทำให้เกิดความคิดและสภาวะจิตที่เป็นกุศลและเป็นสมาธิอันนำมาซึ่งความสงบและปีติ โดยมีวิธีพัฒนาความสงบนี้ ๗ ประการ คือ

- ๑) ควรบริโภคอาหารที่เหมาะสม
- ๒) อยู่ในสถานที่ที่มีอากาศเหมาะสม
- ๓) ควรเสพอริยาบถที่เหมาะสม
- ๔) ควรปรับความเพียรให้พอดี
- ๕) เว้นจากการคบคนพาล
- ๖) สมาคมกับบุคคลผู้มีเมตตา
- ๗) น้อมใจไปสู่ความสงบ

๖) การเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความตั้งมั่นในอารมณ์ ซึ่งลักษณะของสมาธิก็คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน สงบ นิ่ง มั่นคง จิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์ที่กำหนด และในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาการระลึกอารมณ์เป็นสิ่งสำคัญมาก อารมณ์ของวิปัสสนาก็คือสภาวะธรรมทางกายและจิต เป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยไม่ต้องใช้กระบวนการความคิดและขณิกสมาธิ เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะขณิกสมาธิเกิดขึ้นในแต่ละ

ขณะพร้อม ๆ กับอารมณ์ แม้ว่าจะมีอายุสั้น ๆ แต่สมาธิแบบนี้สามารถเกิดดับต่อเนื่องกันไปโดย ไม่ขาดสายได้ และมีอำนาจในการทำจิตและกิเลสให้สงบนิ่งอยู่ โดยมีกระบวนการพัฒนา ๑๑ วิธี คือ

- ๑) การรักษาความสะอาด
- ๒) การอบรมอินทรีย์
- ๓) การกำหนดนิมิตที่ชัดเจน
- ๔) การยกจิตที่ห่อถ้อยให้เป็นกลาง ๆ
- ๕) การข่มจิตให้สงบ
- ๖) การให้กำลังใจแก่จิตที่บอบช้ำเพราะความเจ็บปวด
- ๗) การกำหนดอย่างสมดุลและต่อเนื่อง
- ๘) การเว้นจากคนฟุ้งซ่าน
- ๙) การสมาคมกับคนที่มีสมาธิ
- ๑๐) การพิจารณาณและวิโมกข์
- ๑๑) การน้อมใจไปในการเจริญสมาธิ

๗) การเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความวางเฉย หากอินทรีย์เสมอกัน ผู้ปฏิบัติจะสามารถประจักษ์สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็ว เมื่อวิริยะและสมาธิ ศรัทธาและปัญญามีความสมดุลกัน ณ จุดนี้อาจกล่าวได้ว่าผู้ปฏิบัติบรรลุถึงภาวะของอุเบกขา และอุเบกขานี้ทำหน้าที่ประคองจิตก่อนที่จะตกไปสู่สภาวะสุดโต่งของการขาดหรือเกินของอินทรีย์ และอุเบกขาเกิดจากโยนิโสมนสิการหรือการกำหนดอย่างชาญฉลาด และอุเบกขาไม่ได้เกิดขึ้นง่าย ๆ ในใจของผู้ปฏิบัติใหม่ ซึ่งการเจริญอุเบกขานั้นมีอยู่ ๕ ประการ คือ

- ๑) วางใจให้เป็นกลางต่อชีวิตทั้งปวง
- ๒) วางใจเป็นกลางในวัตถุสิ่งของ
- ๓) เว้นจากบุคคลผู้ยึดติดในสัตว์สิ่งของ
- ๔) สมาคมกับมิตรที่สงบเย็น
- ๕) น้อมใจให้เป็นกลาง^{๓๐}

^{๓๐} อุ บัณฑิตาภิวงสะ พระกัมมัฏฐานาจริยะ, ตรวจและปรับปรุงฉบับแปล, พระครูปลัดประจักษ์ สิริวัฒนโธ พระสงฆ์, ดิถีขีโร, In This Very Life รู้แจ้งในชาตินี้, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๙ - ๒๕๐.

เพราะเหตุนี้ เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ เกิดความสมดุลกัน ธรรมอันเป็นเครื่องตรัสรู้ คือ โพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น และส่งผลกลับมาทำการอุปการะอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ให้มีกำลังจนสามารถยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้พัฒนาองงามไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้

๔.๒.๔ ปัจจัยสนับสนุนอินทรีย์ ๕ ให้บริบูรณ์

ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต มีข้อความปรากฏดังพระพุทธองค์ตรัสถึงอาหาร หรือเครื่องสนับสนุนให้องค์ธรรมในอินทรีย์ ๕ บริบูรณ์ ไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์ การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์ ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยบคาย บริบูรณ์ การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจริต ๓ บริบูรณ์ สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัฏฐาน ๔ บริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๓๑}

สรุปได้ว่า จากพุทธพจน์ในเบื้องต้นจะเห็นได้ว่า การได้คบกับสัตบุรุษที่สมบูรณ์ เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นต่อไป เพราะเหตุนี้ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ก็เกิดขึ้นจากการได้ฟังธรรมจากสัตบุรุษ แล้วสามารถพัฒนาขึ้นไปจนเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ โพชฌงค์ ๗ ดังที่ได้แสดงมา แต่อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรนี้ พระอรรถกถาจารย์ ได้วินิจฉัยไว้ว่า บทว่า สาหาร ได้แก่ มีปัจจัย บทว่า วิชาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณ และสัมปยุตตธรรมที่เหลือ บทว่า โพชฌงค์า ได้แก่ องค์แห่งปัญญา และเครื่องตรัสรู้ คือ มรรค จึงควรทำความเข้าใจว่า โพชฌงค์ คือองค์แห่งปัญญา และเครื่องตรัสรู้ คือ มรรค

๔.๒.๕ อานิสงส์ของอินทรีย์ ๕

การพัฒนาอินทรีย์ให้เกิดความบริบูรณ์นั้น ย่อมเป็นเหตุที่จะทำให้แจ้งใจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะไม่ได้ จากการที่อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งที่เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๓๒} ด้วยอานิสงส์ของความบริบูรณ์แห่งอินทรีย์ มี ๗ ประการ คือ

- ๑) จะได้บรรลุอรหัตผลทันทีในปัจจุบัน
- ๒) ถ้าไม่ได้บรรลุอรหัตผลในปัจจุบัน ก็จะได้บรรลุในเวลาใกล้ตาย

^{๓๑} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๕-๑๓๗.

^{๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๐ /๓๐๑.

๓) ถ้าในปัจจุบันและเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลु ก็จะได้เป็นพระอนาคามี
ผู้อันตราปรินิพพายี

๔) ถ้าในปัจจุบันและเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลु ก็จะได้เป็นพระอนาคามี
ผู้อุพหัจจปรินิพพายี

๕) ถ้าในปัจจุบันและเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลु ก็จะได้เป็นพระอนาคามี
ผู้สังขารปรินิพพายี

๖) ถ้าในปัจจุบันและเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลु ก็จะได้เป็นพระอนาคามี
ผู้สังขารปรินิพพายี

๗) ถ้าในปัจจุบันและเวลาใกล้ตายยังไม่ได้บรรลु ก็จะได้เป็น พระอนาคามี
ผู้อุทังโสโตกนิฏฐคามิ เพราะอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป^{๓๓}

เมื่ออินทรีย์ทั้ง ๕ เกิดความสมดุล ย่อมเป็นปัจจัยสนับสนุนให้กุศลธรรมต่าง ๆ พัฒนา
งอกงามขึ้นมาได้ พึงสังเกตว่า แม้ปุถุชนที่ได้บรรลุเป็นพระอริยะบุคคลแล้วยังมีความแตกต่างกัน
เพราะอำนาจแห่งอินทรีย์ การปรับอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้เกิดความสมดุลกันจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นในการ
พัฒนาวิปัสสนาญาณให้สามารถเจริญก้าวหน้าได้ กล่าวคือ ศรัทธาต้องมีความสมดุลกับปัญญา วิริยะ
ต้องมีความสมดุลกับสมาธิ โดยมีสติเป็นตัวกลางซึ่งทำหน้าที่ตามกำหนดรู้อารมณ์ในฐานทั้ง ๔
กล่าวคือ กาย เวทนา จิต และธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งในปัจจุบันขณะนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติรักษาความ
สมดุลของอินทรีย์ไว้ได้ วิปัสสนาญาณก็จะสามารถพัฒนาขึ้นไปตามลำดับ

สรุปได้ว่า อินทรีย์ ๕ ประการ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีความสำคัญใน
ฐานะเป็นเครื่องคุ้มครองจิตจากอำนาจของอกุศล และมีความสำคัญในการพัฒนาปัญญาไปสู่ การ
บรรลุธรรม พระพาหิยทารุจีริยเถระได้บำเพ็ญสิ่งเหล่านี้มาอย่างสมบูรณ์ที่สุด ในพุทธันดรนี้
นอกเหนือจากพระพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครบำเพ็ญให้สมบูรณ์ได้ดีเกินไปกว่าท่าน พระพุทธองค์จึงทรง
แต่งตั้งไว้ในความเป็นเอตทัคคะเรื่องการตรัสรู้ได้โดยเร็วพลัน เพราะเหตุนี้ อินทรีย์ทั้ง ๕ ประการ จึง
นับว่าเป็นเบื้องต้นแห่งการบรรลุธรรม

๔.๓ ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมของพระพาหิยทารุจีริยเถระ

การบรรลุธรรมของพระพาหิยะในครั้งนี้ ส่งผลให้ท่านได้บรรลุคุณวิเศษหลายอย่างซึ่ง
เป็นผลที่เกิดขึ้นจากการสั่งสมและอบรมบารมีมาในอดีตชาติ ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทานปรากฏ
ข้อความคำกล่าวของท่านไว้ว่า

^{๓๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๓๖/๓๔๗.

“การที่ข้าพเจ้ามาในสำนักของพระพุทธเจ้าเป็นการมาดีแล้วโดยแท้ วิชา ๓ ข้าพเจ้าได้บรรลุแล้วโดยลำดับ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว คุณวิเศษเหล่านี้ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ข้าพเจ้าได้ทำให้แจ้งแล้ว คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ข้าพเจ้าก็ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังนี้แล”^{๓๔}

เพราะเหตุนี้ ผลของการบรรลุธรรมของท่านจึงมีปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า ท่านเป็นพระอรหันต์ที่ได้บรรลุเป็นพระตวิชชบุคคล พระปฏิสัมภิทูปัตตบุคคล และพระตวิชชบุคคลตามลำดับที่คัมภีร์ได้อธิบายไว้ ดังนั้นในทางปฏิบัติ ท่านได้บรรลุวิชา ๓ ก่อน ตามมาด้วยปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ตามลำดับ แต่การปฏิบัติของท่านนั้น เป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนาญาณบุคคล แต่เมื่อได้บรรลุธรรมแล้วได้คุณวิเศษของการปฏิบัติแบบสมณานิกบุคคลครบถ้วนทุกประการเกี่ยวกับเรื่องนี้ พระเทพมุนี กล่าวไว้ในหนังสือ “กรรมที่ปณี” ว่า ฌาน ที่เกิดพร้อมกับมรรคจิตโดยตรง ด้วยอำนาจแห่งบุพพาธิการ ที่พระอริยบุคคลท่านเคยได้อบรมมาแต่อดีตชาติ กล่าวคือ เมื่อชาติก่อนนั้น ท่านได้ประกอบบุญกุศลต่าง ๆ แล้ว ได้ตั้งอธิษฐานไว้โดยนัยว่า “ต่อไปภายหน้า เมื่อข้าได้บรรลุมรรคผลในศาสนาแห่งองค์สมเด็จพระพุทธสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดแล้วไซ้ขอให้มีมรรคสิทธิमान จงพลันอุบัติขึ้นในขณะเดียวกันนั้นเทอญ” ด้วยอำนาจ บุพพาธิการเช่นนี้ มรรคสิทธิमानอุบัติขึ้นแห่งพระอริยมรรคญาณนั่นเอง ก็มรรคสิทธิमानที่อุบัติขึ้นพร้อมกับพระอริยะะ มรรคญาณนี้ มีอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑. ภูมิมรรคฌาน ได้แก่มรรคสิทธิमानที่อุบัติขึ้น พร้อมกับขณะที่พระอริยบุคคลทั้งหลายได้บรรลุพระอริยมรรคญาณเบื้องต้นทั้ง ๓ คือ พระโสดาปัตติมรรคญาณ ๑ พระสกิทาคามีมรรคญาณ ๑ พระอนาคามีมรรคญาณ ๑

๒. อรหัตตมรรคสิทธิमान ได้แก่มรรคสิทธิमानที่อุบัติขึ้น พร้อมขณะที่พระอริยบุคคลทั้งหลายได้บรรลุพระอริยมรรคญาณขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระอรหัตตมรรคญาณ เช่นมรรคสิทธิमानของพระอานนท์เถระเจ้าเป็นต้น

นอกจากจะหมายถึงฌานที่อุบัติขึ้น พร้อมกับการได้บรรลุพระอริยมรรคญาณ ด้วยอำนาจแห่งบุพพาธิการดังพรรณนามาแล้ว มรรคสิทธิमानนี้ ยังมีความหมายขยายไปถึงฌานที่อุบัติขึ้นแก่พระอนาคามีอริยบุคคลสุกขวิปัสสกะทั้งหลาย ผู้ซึ่งไม่เคยบำเพ็ญสมณธรรมฐาน ไม่เคยได้บรรลุฌานสมาบัติมาก่อน และเมื่อตอนจะได้บรรลุพระอริยมรรคญาณนั้น ภูมิมรรคสิทธิमानก็ไม่บังเกิดขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าท่านไม่มีบุพพาธิการอันตนได้เคยสั่งสมอบรมไว้ในอดีตชาติแต่อย่างใด พระอนาคามีสุกขวิปัสสนากะประเภทนี้ เมื่อถึงคราวที่จุติคือตายจากชาตินี้แล้ว ฌานพิเศษนี้ย่อมพลัน

^{๓๔} พ.อ.บ. (ไทย) ๓๓/๒๐๙-๒๑๐/๒๖๖.

อุปนิสัยของท่านเป็นปัจจุบันทันด่วน ด้วยอำนาจแห่งสมาธิของท่าน ซึ่งเป็นไปอย่างแรงกล้าอยู่โดยธรรมชาติ

๔.๓.๑ บรรลุเป็นพระเตวิชชบุคคล

พระพาหิยะทาร์จิริยเถระเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณพิเศษ ๓ ประการ เรียกอีกหนึ่งว่า พระเตวิชชะ หมายถึง พระอรหันต์ผู้มีญาณในการลึกซึ้งได้ประการหนึ่ง รู้จิตและอุปนิสัยของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรมประการหนึ่ง และหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่ลึกลงไปแห่งอัสวะทั้งหลาย หรือความรู้ที่ทำให้สิ้นอัสวะในตนอีกประการหนึ่ง ดังนี้

- ๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้
- ๒) จุตูปปาตญาณ ญาณหยั่งรู้จิตและอุปนิสัยของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม
- ๓) อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่ลึกลงไปแห่งอัสวะทั้งหลาย^{๓๕}

วิชา ๓ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ปรากฏข้อความไว้ว่า วิชา ๓ ความรู้แจ้ง ความรู้พิเศษ คือ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณเป็นเหตุให้ระลึกขันธ์ที่อาศัยอยู่ก่อนได้ ระลึกชาติได้ ๑ จุตูปปาตญาณ ญาณกำหนดรู้จิตและอุปนิสัยแห่งสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพจักขุญาณ ๑ อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ในธรรมที่ลึกลงไปแห่งอัสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอัสวะ ความตรัสรู้ ๑.^{๓๖}

สรุปได้ว่า คุณสมบัติพิเศษเหล่านี้เกิดขึ้นจากการเจริญสมถภาวนา จนได้บรรลุถึงรูปฌาน ๔ ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญสมถภาวนามาตั้งแต่อดีตชาติของท่าน พอมาถึงสมัยของพระโคตมพุทธเจ้า เมื่อท่านได้บรรลุธรรม บุพกรรมเก่าที่เคยได้อบรมสั่งสมมาก็เกื้อหนุนให้ท่านได้รับคุณพิเศษนี้

๔.๓.๒ บรรลุเป็นพระสัมภีทปัตตบุคคล

พระพาหิยะทาร์จิริยเถระเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณพิเศษอีก ๔ ประการ เรียกอีกหนึ่งว่า พระปฐีสัมภีทปัตตะ หมายถึง พระอรหันต์ผู้มีปัญญาแตกฉานในอรรถ แตกฉานในธรรม แตกฉานในนิรุกติ และแตกฉานในปฏิภาณ ดังนี้

- ๑) อรรถปฐีสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือปรีชาแจ่มเจนในความหมาย

^{๓๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๒-๑๔/๖-๘.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

- ๒) ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม หรือปรีชาแจ่มเจนในหลักธรรม
- ๓) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุกติ หรือปรีชาแจ่มเจนในภาษา
- ๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณหรือปรีชาแจ่มเจนความคิด^{๓๗}

ปฏิสัมภิทา ๔ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เขียนไว้ว่า ความรู้ ๔ อย่างที่ถึงความแตกฉานในวัตถุ ๔ มีอรรถเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสัมภิทา ๔ คือ ความรู้ในอรรถชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรมชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษา คือภาษาที่ดี ภาษาที่ถูกต้องชื่อนิรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิสัมภิทา^{๓๘}

ดังนั้น คุณสมบัติพิเศษเหล่านี้เกิดขึ้นจากการเจริญสมถภาวนาซึ่งจะต้องได้วิชา ๓ และอภิญญา ๖ ในเบื้องต้นเป็นบาทฐานก่อน จึงจะได้คุณพิเศษทั้ง ๔ ประการนี้

๔.๓.๓ บรรลุวิโมกข์ ๘

ในการอธิบายคุณพิเศษของพระพาหิยะในหัวข้อนี้ จะแสดงลำดับแห่งวิโมกข์ ๘ ประการ ซึ่งคำว่า วิโมกข์ หมายถึง หลุดพ้น^{๓๙} ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุปปพวิหาร ๙^{๔๐} โดยจะแสดงเริ่มตั้งแต่ฌาน ๔ และอรุณมาน ๔ ไปตามลำดับ ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมของท่าน ภายหลังจากได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ดังนี้

ก) รูปฌาน ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐมฌาน (ฌานที่ ๑) มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๒) ทุตติยฌาน (ฌานที่ ๒) มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๓) ตติยฌาน (ฌานที่ ๓) มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ๔) จตุตถฌาน (ฌานที่ ๔) มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา^{๔๑}

^{๓๗} วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๕๔/๖๓๘., ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๘/๒๐๖.

^{๓๘} พระพุทธโฆสะเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาหารจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓๗., ดูเพิ่มเติมใน อภิ.วิ. (ไทย) ๗๕/๗๑๘/๔๕๙.

^{๓๙} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๓๙.

^{๔๐} อนุปปพวิหารธรรม หมายถึง ธรรมเครื่องอยู่ที่ต้องเข้าสมาบัติตามลำดับ., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อง.นวก.อ. (ไทย) ๓/๓๒-๓๓/๓๐๗., และ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑.

^{๔๑} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐.

อนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า ฌาน ๔ ตามปกติ หมายถึง รูปฌาน ๔ ดังนั้นในคำว่า รูปฌาน ๔ หรือฌาน ๔ ก็มีความหมายเท่ากัน, อนึ่ง ไม่พึงสับสนฌาน ๔ กับฌาน ๕ เพราะฌาน ๕ ก็คือ ฌาน ๔ นั้นเอง เป็นแต่ขยายละเอียดออกไปตามแนวอิทธิธรรม และฌานที่ ๕ ตามแนวพระอิทธิธรรม ตรงกับฌานที่ ๔ ในที่นี้นั่นเอง (ฌานที่แยกเป็น ๔ เรียกว่าฌานจตุกกนัย เป็นแบบหลักที่พบทั่วไป ในพระสูตร ส่วนฌานที่แยกขยายออกเป็น ๕ ตามแนวพระอิทธิธรรม เรียกว่า ฌานปัญจกนัย)

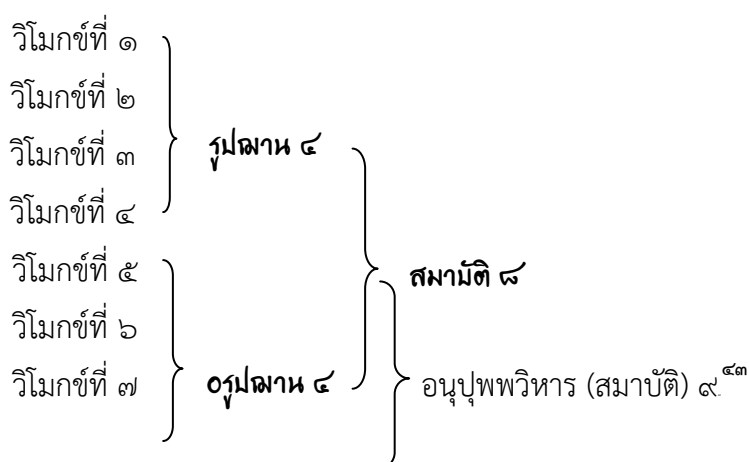
ข) อรูปฌาน ๔ ได้แก่

๑) อากาสนัญญายตนฌาน	เพ่งอากาศความว่างเปล่า เป็นอารมณ์
๒) วิญญานัญญายตนฌาน	เพ่งวิญญานความรู้ที่รู้ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์
๓) อาภิญญายตนฌาน	เพ่งความไม่มีอะไรเป็นอารมณ์
๔) เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	เพ่งความรู้ที่รู้ว่ามีหนี่งก็ไม่มีหนี่ง หนี่งก็ไม่มี เป็นอารมณ์. ^{๔๒}

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เรียกฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ นี้ว่าสมาบัติ ๘ เมื่อสามารถบรรลุถึงคุณธรรมในขั้นนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุปปพวิหาร ๘ ซึ่งเป็นการสำเร็จในสมาบัติ ๘ แล้วนั่นเอง

ค) วิโมกข์ ๘ (อนุปปพวิหาร ๘)

การบรรลุถึงวิโมกข์ ๘ ประการนี้ จะต้องเริ่มต้นจากการบรรลุในรูปฌาน ๔ ก่อนแล้วจึงบรรลุถึงอรูปฌาน ๔ ตามลำดับ ส่วนในวิโมกข์ที่ ๘ คือ ผลของการสำเร็จในรูปฌาน และอรูปฌาน ดังนี้

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๒/๗๐.

^{๔๓} อนุปปพวิหารธรรม หมายถึงธรรมเครื่องอยู่ที่ต้องเข้าสมาบัติตามลำดับ, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อิง.นวก.อ. (ไทย) ๓/๓๒-๓๓/๓๐๗., และดู อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๓๑.

วิโมกข์ที่ ๘

วิโมกข์ที่ ๙ = สัญญาเวทิตินิโรธ ^{๔๔}

วิโมกข์ ๘ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ปรากฏข้อความไว้ว่า ความหลุดพ้น, ภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวนและน้อมดึงเข้าไปในอารมณ์นั้น ๆ อย่างปลอดตัวหรือปล่อยตัวเต็มที่ ซึ่งไปในขั้นตอนต่าง ๆ ๑. ผู้มีรูป มองเห็นรูปทั้งหลาย ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌาน โดยเจริญกุสลิน ที่กำหนดวัตถุในกายของตน เช่นสีผม เป็นต้น ๒. ผู้มีรูปสัญญาภายใน มองเห็นรูปทั้งหลายภายนอก ได้แก่ รูปฌาน ๔ ของผู้ได้ฌานโดยเจริญกุสลินกำหนดในอารมณ์ภายนอก ๓. ผู้ น้อมดึงไปว่า “งาม” ได้แก่ ฌานของผู้เจริญวรรณกุสลิน กำหนดสีที่งาม หรือเจริญอัปมัญญา ๔. เพราะล่องเสียซึ่งรูปสัญญาประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ โดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ ๕. เพราะล่องเสียซึ่งอากาสนัญจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ อยู่ ๖. เพราะล่องเสียซึ่งวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงอาภิญญายตนะ โดยมนสิการว่า ไม่มีอะไรเลย ๗. เพราะล่องเสียซึ่งอาภิญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่ ๘. เพราะล่องเสียซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงเข้าถึงสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ ^{๔๕}

สรุปได้ว่า การบรรลุวิโมกข์ ๘ ของพระพาหิยทวารุจิริยเถระนี้ เกิดขึ้นภายหลังจากการบรรลุวิชา ๓ และปฏิสัมภิทา ๔ ตามลำดับ ซึ่งถือว่าเป็นการบรรลุถึงสมาธิระดับสูงสุด

๔.๓.๔ บรรลุเป็นพระฉฬภิญญบุคคล

พระพาหิยทวารุจิริยเถระเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณพิเศษอีก ๖ ประการ เรียกอีกหนึ่งว่า พระฉฬภิญโญ หมายถึง พระอรหันต์ผู้สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ มีหุทิพย์ สามารถกำหนดรู้ใจคนอื่นได้ ระลึกชาติได้ มีตาทิพย์ และมีญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะในตน ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังจากการบรรลุวิโมกข์ ๘ ประการ ดังนี้

- ๑) อิทธิวิธา หรืออิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้
- ๒) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหุทิพย์
- ๓) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทายใจเขาได้
- ๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้

^{๔๔} อ.น.ว. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๘., ดูเพิ่มเติมใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๐/๒๗๖.

๕) ทิพยจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

๖) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป^{๔๖}

อภิญา ๖ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ปรากฏข้อความไว้ว่า ๑. อิทธิวิชา หรืออิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ ๒. ทิพยโสต ญาณที่ทำให้หูทิพย์ ๓. เจโตปริยญาณ ญาณที่กำหนดรู้ใจของผู้อื่นได้ ๔. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. ทิพยจักขุญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ ๖. อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป อภิญา ห้าข้อแรกเป็นโลกียะ (โลกียอภิญา) ข้อท้ายเป็นโลกุตระ^{๔๗}

คุณสมบัติพิเศษเหล่านี้เกิดขึ้นจากการเจริญสมถภาวนาเหมือนกับพระเทวโศก โดยมากผู้ที่ได้บรรลุคุณวิเศษนี้จะต้องเจริญสมถภาวนาด้วยการเจริญกสิณก่อนเป็นอันดับแรก ภายหลังจากที่ได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตแล้ว จึงจะเป็นบาทฐานให้อภิญาเหล่านี้เกิดขึ้น^{๔๘} แต่ตามหลักฐานในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไม่ปรากฏว่าท่านได้ปฏิบัติตามแนวทางนี้ จึงสันนิษฐานได้ว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุอภิญา ๖ นี้ เพราะมรรคสีทธิฌาน หมายถึงฌานสมาธิที่ได้เคยสั่งสมอบรมไว้ตั้งแต่ชาติปางก่อน เมื่อบรรลุธรรมในชาตินี้คุณวิเศษดังกล่าวจึงส่งผลให้ได้รับ ณ ขณะนั้น

สรุปได้ว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุธรรมของพระพาหิยทารุจีรยเถระ คือ การเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณวิเศษ ๓ ประการ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิชชา ๓ ท่านจึงมีชื่อเรียกว่า พระเทวโศก บุคคล และภายหลังจากที่ได้บรรลุคุณธรรมในข้อนี้แล้ว ท่านก็ได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ท่านจึงมีชื่อเรียกว่า พระปฏิสัมภิตปตตบุคคล ตามมาด้วยการบรรลุวิโมกข์ ๘ ซึ่งเป็นบาทฐานให้ท่านบรรลุอภิญา ๖ เป็นลำดับสุดท้าย ท่านจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่ง พระฉฬภิญญบุคคลซึ่งผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุคุณวิเศษดังกล่าว สันนิษฐานว่า เพราะมรรคสีทธิฌาน หมายถึงฌานสมาธิที่ได้เคยสั่งสมอบรมไว้ตั้งแต่ชาติปางก่อน เมื่อบรรลุธรรมในชาตินี้คุณวิเศษดังกล่าวจึงส่งผลให้ได้รับ ณ ขณะนั้น

^{๔๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๖/๓๙๔.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๘., ดูเพิ่มเติมใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗.

^{๔๘} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพุทธโฆสเถระ สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ธนาเพลส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๖๙๕.

๔.๔ ปฏิปทาการบรรลุลหณของพระพาหิยทารุจิเถระ

พระพาหิยทารุจิเถระเป็นผู้บรรลุเจโตวิมุตติ^{๔๙} และปัญญาวิมุตติ^{๕๐} สิ้นอาสวะ ในการบรรลุลหณของท่านนับว่าสมบูรณ์แบบ เพราะอำนาจของมรรคสิทธิธัมมาทำให้ท่านสำเร็จเป็นพระตวิชชบุคคล พระปฏิสัมภิที่ปัตตบุคคล และฉฬภิญญบุคคล โดยเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าพระอุกโกฏวิมุตติบุคคล หมายถึง ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ เป็นผู้บรรลุคุณวิเศษ เช่น วิชา ๓ ปฏิสัมภิ ๔ และอภิญญา ๖ ด้วยปัญญา ซึ่งเป็นคุณสมบัติของพระสมณยานิกบุคคล แต่การปฏิบัติของท่านเป็นแบบวิปัสสนาญาณิกบุคคล และเป็นการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในฐาน อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดอายตнопพะ สอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ทรงตรัสไว้ว่า

พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้^{๕๑} ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้น เธอก็จะไม่มี เมื่อใดเธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น^{๕๒} เมื่อใดเธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเธอก็จักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข^{๕๓}

เพราะเหตุนี้ พระพาหิยทารุจิเถระได้บรรลุลหณด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในหมวด อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งสงเคราะห์ลงในหมวดอายตнопพะ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ การเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คำว่า วิปัสสนา มีรูปวิเคราะหว่า วิวิธากาเรน อนิจจา ทิวเสน ปสฺสตีติ วิปัสสนา ปัญญาโดย้อมพิจารณาเห็นรูปรนามโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจแห่งความ

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๗๔.

^{๕๐} อ่างใน พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๓๓.

^{๕๑} อารมณ์ที่ได้รับรู้ แปรจากคำว่า มุตะ หมายถึงอารมณ์ ๓ คือ คันธารมณ์ (กลิ่น) รสารมณ์ (รส) โผฏฐัพพารมณ์ (การสัมผัส), ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๙๖๖/๓๙๖.

^{๕๒} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑๐/๘๗-๘๘.

^{๕๓} ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕.

เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ปัญญานั้นชื่อ ว่า วิปัสสนา^{๕๔} หรือ คำว่า วิปัสสนามีรูป
วิเคราะห์ ว่า วิวิธ อนิจจาतिक สงขารสุ ปรสสตีติ วิปัสสนา^{๕๕} (ปัญญาที่เห็นสภาวะต่าง ๆ มี อนิจ
ลักษณะ เป็นต้น ในสังขาร) วิ บทหน้า ทิส ธาตุ ในความหมายว่า เห็น ยุ ปัจจัย อา อิต^{๕๖} แปลง ทิส
เ ป ี น ป ส ส , ^{๕๗}
ยุ เป็น อน.^{๕๘} แปลว่า ความเห็นแจ้ง

พระพาหิยทารุจีรยเถระได้บรรลุธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาแบบวิปัสสนา
ยานิกบุคคล ซึ่งเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ โดยไม่มีสมถะเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งในคำว่าวิปัสสนา
ยานิกในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ให้ความหมายไว้ว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เรียกเต็มเพื่อ
เน้นความหมายให้หนักแน่นว่า สุทธวิปัสสนายานิก^{๕๙} แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน^{๖๐} ใน
การปฏิบัติใช้แค่เพียงขณิกสมาธิ ดังที่ท่านกล่าวว่า “น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภาติ”^{๖๑}
แปลว่าปราศจาก ขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ได้^{๖๒} อนึ่ง เพื่อเน้นความเข้าใจในคำว่า
วิปัสสนา สามารถแสดงรายละเอียดเพิ่มเติมได้ดังต่อไปนี้

ก) ในคัมภีร์พระไตรปิฎก วิปัสสนา แปลว่า เห็นประจักษ์แจ้ง พระไตรลักษณ์
ในรูปที่เห็น อาการที่เคลื่อนไหว ใจที่คิด เป็นต้น เป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม^{๖๓} ทางเดียว
เท่านั้น ไม่มีทางอื่น และในคัมภีร์อภิธรรม ธรรมสังคณี ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความ

^{๕๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี, **วิปัสสนากรรมฐาน**, ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์ พริ้น
ตัง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑.

^{๕๕} วิกาวินี. (บาลี) ๒๖๗.

^{๕๖} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๒๓๗: อิตถิยโมโต อาปัจจโย.

^{๕๗} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๔๗๑: ทิสสส ปรสสทิสสทกขา วา.

^{๕๘} คัมภีร์บาลีมูลกัจจายนสูตร. สูตรที่ ๖๒๒: อนกา ยุณฺณ.

^{๕๙} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ม.ฎีกา. (บาลี) ๑/๔๙/๒๕๗., วิสุทธิ.มหาฎีกา. (บาลี) ๑/๓/๑๕., และ
พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๓๓๑.

^{๖๐} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, (กรุงเทพมหานคร: ศิริวัฒนอนอินเตอร์
พริ้นท์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๗๘.

^{๖๑} วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๑/๑๕, ๒๑., และดูเทียบใน วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๘๒., วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๒/๗๙.

^{๖๒} วิสุทธิ.ฎีกา. (บาลี) ๓/๕๗๖., กล่าวถึงสุทธวิปัสสนาญาณิกผู้ไม่ได้มาน., ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน
ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๓๒๙.

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘.

กำหนดหมาย ความเข้าใจกำหนด ความเข้าใจกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนรัตนะ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๖๔}

ข) ในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ปรากฏข้อความว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง มีบทบาทวิเคราะห์ว่า “อนิจจาทิวเสน วิวิธเณ อากาเรน ฌมเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา” ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ฉะนั้นปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^{๖๕} และในคัมภีร์อรรถกถา มัชฌิมนิกาย อธิบายว่า วิปัสสนา คือการพิจารณาเห็นลักษณะของสภาวะธรรมที่ปรากฏ ๗ ประการ คือ

- ๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง
- ๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์
- ๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- ๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- ๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด
- ๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- ๗) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๖๖}

สรุปได้ว่า วิปัสสนา หมายถึง การพัฒนาปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทันสังขารธรรม คือ รูปและนามตามความเป็นจริง จนสามารถคลายความยึดมั่นถือมั่นซึ่งเป็นการปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตให้หลุดพ้นออกไปจากความเศร้าหมอง หรืออุปกิเลสที่ก่อให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลงนั่นเอง

๔.๔.๒ การเจริญวิปัสสนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ประกอบด้วยธรรม ๕ หมวด คือ นิรณ ๕ ขันธ์ ๕ आयตนะ ๑๒ โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔^{๖๗} พระพาหิยทารุจีรยเถระได้บรรจุธรรมในหมวด आयตนะ ๑๒ ได้แก่ आयตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจรวมกับอายตนะภายนอกอีก ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และ

^{๖๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๖.

^{๖๕} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๕๕/๓๒๘., และดูใน อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐/๑๐๐.

^{๖๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๖๕/๑๖๙.

^{๖๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๒/๓๑๖-๓๑๗.

ธรรมารมณ^{๖๘} ซึ่งเป็นที่ต่อของชีวิต (คือ ระหว่างรูปกับรูป หรือระหว่างรูปกับนาม ให้ติดต่อกันเกิดความรู้ทางใจขึ้นได้) และเป็นที่ไหลมาของบุญและบาป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงปรมาัตถ์ธรรม คือ ชันธ์ อายุตนะ ธาตุ สัจจะ เท่านั้น^{๖๙}

ก) ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ภิคุขุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิคุขุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายุตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ ภิคุขุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายุตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ อย่างไรเล่า ? ภิคุขุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชนที่อาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชนที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่จะได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ภิคุขุย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง ... ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น ... ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส ... ย่อมรู้จักกาย รู้จักโณภูมัพพะ .. ภิคุขุย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณ และรู้จักสังโยชนที่อาศัยใจและธรรมารมณทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อนึ่ง สังโยชนที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ดังพรรณนามาฉะนี้.^{๗๐}

ข) ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค มีข้อความปรากฏว่า อายุตนะ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อายุตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายุตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา.^{๗๑}

ค) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคพระพุทธโฆสาจารย์ได้แสดงทศนะไว้ว่า อายุตนะ (ศัพท์) พึงทราบโดยอรรถว่าจำแนกออกเป็น ๕ ความหมาย ดังนี้

๑) สถานที่อยู่ เรียกว่า อายุตนะ (ได้) ในคำว่า "อิสสรายตน์ - ศาลพระอิศวร วาสุเทวายตน์ - ศาลพระवासुเทพ" เป็นต้น

๒) บ่อเกิด ก็เรียก อายุตนะ (ได้) ในคำว่า "สุวณณายตน์ - บ่อทอง รตนายตน์ - บ่อแก้ว (เพชรพลอย)" เป็นต้น

^{๖๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๖๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔-๓๐๕/๒๕๕.

^{๗๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๓/๘๐.

^{๗๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

๓) สถานเป็นที่ชุมนุม ก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า "มโนรเม आयตเน เสวนติ น วิหังคมา - ผูกวิหคในอรัญอันเป็นที่ชุมนุมที่น่ารื่นรมย์ในย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น" เป็นต้น

๔) ถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า "ทกฺขินาปิโก คุณนํ आयตน์ - ประเทศทกฺขินาภ (แถบใต้) เป็นถิ่นกำเนิดแห่งโคทั้งหลาย" เป็นต้น

๕) เหตุ ก็เรียก आयตนะ (ได้) ในคำว่า "ตตร ตเตรว สกฺขิภพพตฺ ปาปฺณาติ สติ สติ आयตเน - เมื่อเหตุมีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุณั้ย่อมถึงความเป็นผู้อาจทำให้ประจักษ์ในธรรมนั้น ๆ ที่เดียว" เป็นต้น^{๗๒}

ง) ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปรากฏข้อความไว้ว่า आयตนะ แปลว่า เครื่องต่อ ซึ่งมีความหมายหลายนัย ดังนี้

๑) สยชาติเทส> ๙ เป็นที่เกิด หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ชื่อว่า आयตนะ เป็นเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ถ้าไม่มีอายตนะแล้ว ก็ไม่มีเครื่องต่อให้เกิดจิตและเจตสิก ไม่มีวิถิจิตไม่มีบุญไม่มีบาป

๒) นิवास> ๙ เป็นที่อยู่ หมายความว่า आयตนะเป็นที่อาศัยอยู่ของจิตและเจตสิก จิตเจตสิกไม่ได้อาศัยอยู่ที่อื่นเลย

๓) อากร> ๙ เกิดแก่สัตว์ทั่วไป หมายความว่า आयตนะนี้เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ไม่เลือกชั้นวรรณะ

๔) สโมสร> ๙ เป็นที่ประชุม หมายความว่า आयตนะภายในกับอายตนะภายนอกมาประชุมกัน มาร่วมกัน มาต่อกันเมื่อใด จิตและเจตสิกก็จะเกิดขึ้นเมื่อนั้น ถ้าอายตนะไม่ประชุมกัน ไม่ต่อกัน จิตเจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้เลย

๕) การณ> ๙ เป็นเหตุให้เกิด หมายความว่า ถ้าไม่มีอายตนะเป็นเหตุเป็นปัจจัยแล้ว จิตเจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีอายตนะเป็นเหตุเป็นปัจจัย จิตเจตสิกก็เกิดขึ้น เป็นเหตุให้เกิดบุญหรือบาปต่อไป

สรุปได้ว่า आयตนะเป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่มีที่สิ้นสุด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็นปัจจัยให้ประพจน์เป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์ หรือจะให้พ้นทุกข์ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะไม่ต้องอาศัยอายตนะเหล่านั้นเป็นไม่มี आयตนะ จำแนกโดยประเภทแห่ง

^{๗๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๑๒๘.

ทวารก็มี ๖ เรียกว่า อชฌตติกายตน เป็นอายตนะภายใน จำแนกโดยประเภทแห่งอารมณ์ก็มี ๖ เหมือนกัน เรียกว่า พาหิรายตน เป็นอายตนะภายนอก รวม อายตนะมี ๑๒ ประเภท^{๗๓} ซึ่งสามารถสังเคราะห์ลงสู่ความเป็นรูปและนามในการปฏิบัติ ดังต่อไปนี้

อายตนะภายใน ๖ ได้แก่

๑) จักขายตนะ	อายตนะ คือ จักขุ (ตา)	เป็นรูป
๒) โสตายตนะ	อายตนะ คือ โสต (หู)	เป็นรูป
๓) ฆานายตนะ	อายตนะ คือ ฆานะ (จมูก)	เป็นรูป
๔) ชิวหายตนะ	อายตนะ คือ ชิวหา (ลิ้น)	เป็นรูป
๕) กายายตนะ	อายตนะ คือ กายา (กาย)	เป็นรูป
๖) มนายตนะ	อายตนะ คือ มโน (ใจ)	เป็นนาม

อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่

๑) รูปายตนะ	อายตนะ คือ รูป	เป็นรูป
๒) สัททายตนะ	อายตนะ คือ เสียง	เป็นรูป
๓) คันธายตนะ	อายตนะ คือ กลิ่น	เป็นรูป
๔) รสายตนะ	อายตนะ คือ รส	เป็นรูป
๕) โผฏฐัพพะายตนะ	อายตนะ คือ สัมผัส	เป็นรูป
๖) อัมมายตนะ	อายตนะ คือ อัมมารมณ	เป็นทั้งรูปและนาม

ในการปฏิบัติของพระวชิรสนายานิกบุคคลตามคำสอนจากพุทธพจน์ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ)^{๗๔} ได้แสดงทัศนะแนะนำไว้ว่า

๑) พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชนีใดอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนีนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนีที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนีที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนีที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น”^{๗๕} พระโสภณมหาเถระแนะนำไว้ว่า ควรรู้ชัดตา รู้ชัดรูป เพราะ

^{๗๓} นายบุญมี เมธางกูร และนายวรรณสิทธิ์ ไวกะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่๗ สมุจจยสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๗๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, หน้า ๓๒๑-๓๓๕., และ คู่มือ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาญ เล่ม ๑, หน้า ๒๗๓-๒๗๔.

^{๗๕} ที.ม.หา. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

เครื่องร้อยรัด (สังโยชน) ทั้งหลายอาศัยตาและรูปเกิดขึ้น เมื่อมีรูปมากระทบตาควรกำหนดว่า “เห็นหนอ”

๒) พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชนใดอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น”^{๗๖} พระโสภณมหาเถระแนะนำไว้ว่า ควรรู้ชัดหู รู้ชัดเสียง เพราะเครื่องร้อยรัด (สังโยชน) ทั้งหลายอาศัยหูและเสียงเกิดขึ้น เมื่อมีเสียงมากระทบหูควรกำหนดว่า “ได้ยินหนอ”

๓) พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชนใดอาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น”^{๗๗} พระโสภณมหาเถระแนะนำไว้ว่า ควรรู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น เพราะเครื่องร้อยรัด (สังโยชน) ทั้งหลายอาศัยจมูกและกลิ่นเกิดขึ้น เมื่อมีกลิ่นมากระทบจมูกควรกำหนดว่า “กลิ่นหนอ”

๔) พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส สังโยชนใดอาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น”^{๗๘} พระโสภณมหาเถระแนะนำไว้ว่า ควรรู้ชัด ลิ้นรู้ชัดรส เพราะเครื่องร้อยรัด (สังโยชน) ทั้งหลายอาศัยลิ้นและรสเกิดขึ้น เมื่อมีรสมากระทบลิ้นควรกำหนดว่า “รสหนอ”

๕) พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “รู้ชัดกาย รู้ชัดโณสุภาพะ สังโยชนใดอาศัยกายและโณสุภาพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น”^{๗๙} พระโสภณมหาเถระแนะนำไว้ว่า ควรรู้ชัดกาย รู้ชัดสัมผัส เพราะเครื่องร้อยรัด (สังโยชน) ทั้งหลายอาศัยกายและสัมผัสเกิดขึ้น เมื่อมีสัมผัสเกิดขึ้น ควรกำหนดรู้ไว้ว่า “ถูกหนอ” หรือ “สัมผัสหนอ”

^{๗๖} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๗๗} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๗๘} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

^{๗๙} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐.

๖) พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ์ สังโยชน์ใดอาศัยใจและธรรมารมณ์ทั้งสองนั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น และสังโยชน์ ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนั้น”^{๘๐} พระโสภณมหาเถระแนะนำไว้ว่า ควรรู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ์ เพราะเครื่องร้อยรัด (สังโยชน์) ทั้งหลายอาศัยใจและธรรมารมณ์เกิดขึ้น เมื่อมีความคิดหรืออารมณ์เกิดขึ้นควรกำหนดว่า “คิดหนอ” หรือ “รู้หนอ” เป็นต้น

เพราะเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในฐานธัมมานุปัสสนา ในหมวดอายตนะ ๑๒ นี้ คือ การกำหนดรู้เพียงสักแต่ว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ..สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่ากายมีอยู่นั้น ก็เพียงสักแต่ว่ารู้ เพียงอาศัยแค่ระลึกเท่านั้น”^{๘๑} สอดคล้องกับการบรรลุธรรมของพระพาหิยะจากพุทธพจน์ที่ทรงตรัสไว้ว่า

พาหิยะ เพราะเหตุนี้ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่รับรู้^{๘๒} ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใดเธอเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง เมื่อนั้นเธอก็จะไม่มี เมื่อใดเธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น^{๘๓} เมื่อใดเธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้นเธอจักไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข์^{๘๔}

สรุปได้ว่า การบรรลุธรรมของพระพาหิยทารุจีริยเถระเกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งคำว่า วิปัสสนา หมายถึง ความรู้แจ้งในสังขารธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง โดยการเจริญวิปัสสนาภาวนาของพระพาหิยะเป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิกบุคคล คือ อาศัยเพียงแค่ขณิกสมาธิ ในการปฏิบัติจนบรรลุธรรม แต่ในขณะที่บรรลุธรรมนั้นระดับสมาธิเทียบเท่าอัปปนาสมาธิหรือระดับปฐมฌาน และสงเคราะห์ลงในสติปัฏฐาน ๔ ในฐานธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดอายตนะปัพเพ ซึ่งนับว่า เป็นการรู้ชัดรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธัมมารมณ์ ที่กระทบกับตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจหรือหทัยวัตถุ เห็นความปรวนแปร ทยอยไปในสภาพเดิมไม่ได้ และไม่อยู่ในอำนาจที่จะเข้าไปบังคับบัญชาสังขารธรรมเหล่านี้ได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนิจจัง ทุกขัง และ

^{๘๐} ที.ม.หา. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๒๐-๓๒๑.

^{๘๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๑๗.

^{๘๒} ดุราละเอียดเพิ่มเติมใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๙๖๖/๓๙๖.

^{๘๓} ดุราละเอียดเพิ่มเติมใน พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑๐/๘๗-๘๘.

^{๘๔} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๕.

อนัตตา หรือพระไตรลักษณ์นั่นเอง จึงทำให้พระพาหิยทารุจีรยเถระได้บรรลุเป็นพระอรหันตบุคคล ในพระพุทธศาสนา

๔.๕ สรุปท้ายบท

การบรรลุธรรมของพระพาหิยทารุจีรยเถระ เป็นการบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติแบบ สุขปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ ปฏิบัติแบบสบาย และรู้ได้เร็ว จึงนับได้ว่าท่านเป็นผู้มีบารมีที่สั่งสม อบรมมาบริบูรณ์แล้ว อันเป็นเหตุให้ได้พบกับสัตบุรุษ ซึ่งเป็นกัลยาณมิตร คือ พระพุทธเจ้า จนกระทั่ง มีโอกาสฟังธรรม โดยการบรรลุธรรมของท่านนั้นเชื่อว่าได้เข้าถึงสุญญตบท หมายถึง การเห็นสังขาร ธรรมหรือรูปและนามทั้งปวงที่ดำรงอยู่ในบริบท หรือปัจจุบันขณะนั้นเป็นของว่างเปล่า ปราศจาก ตัวตน ซึ่งเป็นลักษณะของผู้ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้า และเป็นลักษณะของอุคฆิฏฺฐัญญบุคคล ส่วน เบื้องต้นในการบรรลุธรรมของท่าน มีความสัมพันธ์กับหลักธรรมที่ชื่อว่า อินทรีย์ ๕ ประการ ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา อันมีความสำคัญในฐานะเป็นเครื่องคุ้มครองจิตจากอำนาจของ อกุศล และมีความสำคัญในการพัฒนาปัญญาไปสู่การบรรลุธรรมซึ่งท่านบำเพ็ญสิ่งเหล่านี้มาอย่าง สมบูรณ์ที่สุดในพุทธันตรนั้นนอกเหนือจากพระพุทธเจ้าแล้ว ไม่มีใครบำเพ็ญให้สมบูรณ์ได้ดีเกินไปกว่า ท่าน พระพุทธองค์จึงทรงแต่งตั้งไว้ในความเป็นเอตทัคคะทางด้านการเป็นผู้ตรัสรู้ได้เร็วพลัน เพราะ เหตุนี้ อินทรีย์ทั้ง ๕ ประการ จึงนับว่าเป็นเบื้องต้นแห่งการบรรลุธรรม ส่วนผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุ ธรรมของพระพาหิยทารุจีรยเถระ คือ การเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงคุณวิเศษ ๓ ประการ เรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า วิชชา ๓ ท่านจึงมีชื่อเรียกว่าพระเทววิขบุคคล และภายหลังจากที่ได้บรรลุคุณธรรมในข้อนี้ แล้ว ท่านก็ได้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ท่านจึงมีชื่อเรียกว่า พระปฏิสัมภิทปัตตบุคคล ตามมาด้วยการ บรรลุวิโมกข์ ๘ ซึ่งเป็นบาทฐานให้ท่านบรรลุอภิญญา ๖ เป็นลำดับสุดท้าย ท่านจึงมีชื่อเรียกอีกอย่าง หนึ่ง พระฉฬภิญญบุคคลซึ่งผลที่เกิดขึ้นจากการบรรลุคุณวิเศษดังกล่าว สันนิษฐานว่า เพราะมรรค สิทธิमान หมายถึง ฌานสมาธิที่ได้เคยสั่งสมอบรมไว้ตั้งแต่ชาติปางก่อน เมื่อบรรลุธรรมในชาตินี้คุณ วิเศษดังกล่าวจึงส่งผลให้ได้รับ ณ ขณะนั้น และขั้นตอนการบรรลุธรรมของพระพาหิยทารุจีรยเถระ เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา ซึ่งคำว่า วิปัสสนา หมายถึง ความรู้แจ้งในสังขารธรรมทั้งปวง ตามความเป็นจริง โดยการเจริญวิปัสสนาภาวนาของพระพาหิยะเป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนาญาณิก บุคคล คือ อาศัยเพียงแค่ขณิกสมาธิในการปฏิบัติจนกระทั่งบรรลุธรรม แต่ในขณะที่บรรลุธรรมนั้นระดับ สมาธิเทียบเท่าอัปปนาสมาธิหรือระดับปฐมฌาน และสงเคราะห์ลงในสติปัฏฐาน ๔ ในฐานธัมมา นุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดอายตнопพะ ซึ่งนับว่า เป็นการรู้ชัดรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธัม มารมณ์ ที่กระทบกับตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจหรือหทัยวัตถุ เห็นความปรวนแปร หนอยู่ในสภาพ เดิมไม่ได้ และไม่อยู่ในอำนาจที่จะเข้าไปบังคับบัญชาสังขารธรรมเหล่านี้ได้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า

อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา หรือพระไตรลักษณ์นั่นเอง จึงทำให้พระพาหิยทารุจีรยะเถระได้บรรลุเป็น
พระอรหันตบุคคลในพระพุทธศาสนา